

aardrijkskunde, de fysieke aardrijkskunde, en de land- en volkenkunde van den Oost-Indischen archipel' en niet koloniale volkenkunde zoals het boek op bladzijde 349 vermeldt, terwijl zijn opvolger, de meer bekende S. R. Steinmetz, hoogleraar was in de 'politische aardrijkskunde, de volkenkunde en de volkenkunde van den Oost-Indischen archipel' en niet (alleen) in de volkenkunde van Nederlands-Indië (351).

Hans Knippenberg

M. H. W. Aalders, *Tussen kazerne en universiteit. De discussie over opvoeding en onderwijs aan de Koninklijke militaire academie te Breda in de negentiende eeuw* (Dissertatie Nijmegen 1997; Nijmegen: GNI, 1997, xiv + 472 blz., ISBN 90 71478 52 1).

De negentiende eeuw was, zoals Wachelder ooit opmerkte, de eeuw der examens. Meer dan ooit tevoren kregen discussies over exameneisen en opleidingsinstituten politieke en sociale lading omdat zij de toegang tot beroepsgroepen regelden. Het snijvlak van onderwijs-geschiedenis, wetenschapsgeschiedenis, politieke geschiedenis en sociale geschiedenis is daarom een vruchtbare invalshoek gebleken om toegang tot de weer spannende negentiende eeuw te krijgen. Over een aantal beroepsgroepen en opleidingen zijn op deze wijze inzichtrijke boeken verschenen — om wat willekeurige voorbeelden te noemen: het pionierswerk van Lintsen over de ingenieurs, het werk van Houwaart over de medici en het werk van Fasseur over de indologen. Voor de officiersopleidingen is er het werk van Janssen, dat echter slechts tot de oprichting van de KMA in 1828 loopt. Er lag dientengevolge een lacune voor de juist voor de officiersopleiding meest cruciale periode. Aalders heeft in zijn dissertatie getracht een vervolg op het werk van Janssen te schrijven. Hij heeft zich daarbij twee doelen gesteld: de analyse van onderwijs en opvoeding aan de KMA tot aan de totstandkoming van de Wet tot regeling van het onderwijs op de KMA in 1869 en van de discussies daarover onder docenten, militairen, parlementsliden en journalisten (12).

De auteur beschikte evenwel niet over de middelen om het onderzoek dezelfde breedte en diepgang te geven als de bovengenoemde werken. Een voor de actuele discussies over het onderwerp onmisbare analyse van herkomst en carrières der leerlingen moest daarom achterwege blijven, evenals het verband tussen curriculum en beroepspraktijk. Ook houdt de auteur zich niet of nauwelijks bezig met andere opleidingen. De aan de officiersopleiding zo verwante ingenieursopleiding is daarbij wel een erg opvallende ommissie.

De voornaamste strategie waarmee de auteur zijn doelen tracht te bereiken is een minutieuze weergave van de opvattingen van een groot aantal betrokkenen over het reilen en zeilen van de KMA. Hier heeft de auteur waarlijk naar volledigheid gestreefd en hier ligt dan ook een belangrijke waarde van het boek: het brengt de gevoerde discussies onder ieders handbereik. Hij heeft die discussies willen ordenen langs twee wegen: allereerst volgens de tegenstelling 'universiteit' en 'kazerne': moest de KMA zich vooral op intellectuele vorming richten of militaire attitudes zoals gehoorzaamheid en discipline bijbrengen (232)? Ten tweede vraagt de auteur zich af in hoeverre de discussie gepolitiseerd is tussen liberalen en conservatieven. Hij maakt daarbij aannemelijk dat dit laatste zeker het geval is geweest. Interessant is dat de politieke discussie daarbij uiteindelijk minder ging over het militaire onderwijs als zodanig dan over de positie van de HBS in de samenleving. De liberale opstellers van de wet van 1869 wilden het toelatingsexamen van de KMA een vergelijkbare zwaarte geven als het eindexamen van de vijfjarige HBS (zonder het HBS-diploma overigens verplicht te stellen; een handige manoeuvre van Thorbecke om de katholieken en de conservatieve liberalen binnenboord te houden).

Tegenstanders van de wet waren beducht voor een monopolie van de openbare HBS op het middelbaar onderwijs en vreesden dat de officiersopleiding dan voor allerlei groepen onbereikbaar zou worden. Meer praktisch vroegen de tegenstanders zich — naar achteraf bleek terecht — af of de HBS wel voldoende cadetten zou leveren. Boeiend is ook de constatering dat velen in liberale kring, waaronder Thorbecke, de in vergelijking tot de grote mogendheden numerieke inferioriteit van het Nederlandse militaire apparaat hoopten te compenseren door de intellectuele superioriteit van zijn officierscorps.

Het boek verrijkt dus zeker onze kennis van de negentiende eeuw. Toch kent het ook binnen zijn eigen beperkingen een aantal zwakheden. Allereerst leidt de door de auteur gekozen onderzoeksstrategie ertoe, dat zijn eerste doel — een analyse van onderwijs en opvoeding aan de KMA — niet uit de verf komt. De zelfstandige behandeling van onderwijs en opvoeding buiten het perspectief van de gevoerde discussies is erg mager. Allerlei cruciale gegevens ontbreken, zoals een systematisch uitgewerkt overzicht van het aantal aanmeldingen en het aantal toelatingen. Er blijkt in dit opzicht nogal wat fluctuatie te bestaan die niet in kaart gebracht wordt, laat staan verklaard. Er zijn verder mooie gegevens over de toelatingsscholen voor de KMA beschikbaar, waar de auteur maar weinig mee doet. Ook de praktijk van de opvoeding aan de KMA blijft erg algemeen. We lezen over een 'spionagesysteem' en een uitgebreid stelsel van verbodsbepalingen, over privileges van ouderejaars-studenten die ingetrokken worden zonder dat nu echt duidelijk wordt waar het om gaat. Dit wreekt zich in de behandeling van de ordeverstoringen door de leerlingen in de jaren '50 en '60. Deze zijn de aanleiding tot de in pers en parlement gevoerde discussie. Het gaat daarbij om ontgroeningsexcessen, vernielingen, strijdende jaargroepen en ongehoorzaamheid. De auteur laat zien dat dergelijke ordeverstoringen ook in andere landen voorkwamen. Maar meer dan wat de diverse auteurs ervan vonden komen we niet te weten. Zeker hier was de vergelijking met de Koninklijke Academie te Delft onmisbaar omdat daar een regelrechte opstand over de vraag 'universiteit' of 'kazernes' uiteindelijk leidde tot het einde van die academie. Ook de plaats van de KMA binnen Nederland laat de auteur vrijwel geheel onbesproken. Tussen neus en lippen door vermeldt hij als commentaar op één der debaters dat 'wellicht meespeelde' in de discussie dat Willem III militaire zaken tot zijn prerogatief vond behoren (234) en een wettelijke regeling dus onnodig vond.

Ernstiger nog is het feit dat de auteur analytisch niet erg sterk is. De tegenstelling tussen 'kazernes' en 'universiteit' lijkt namelijk de discussie niet te dekken. In de jaren '50 is er een tegenstelling tussen een 'kostschoolsysteem' aan de ene kant, en het op militaire voet behandelen van de studenten anderzijds (137). Bovendien speelt de discussie tussen militaire beroepsopleiding of algemene intellectuele vorming door de discussies over attitudevorming of intellectuele training heen. Dat de auteur er conceptueel niet uitgekomen is, blijkt ook uit zijn bijna bizarre definitie van vorming als de 'uitkomst van kazernerij' (8). Het resultaat is dan ook een onheldere conclusie, waarin voornamelijk woorden als 'eigensoortig', 'hybride', 'spanningsvelden die blijven bestaan', 'blijvende dilemma's' vallen, die de vraag naar de betekenis van de transformatie van het militair onderwijs in de negentiende eeuw niet beantwoorden.

Al met al blijft de auteur te dicht bij zijn materiaal en komt hij aan zelfstandige intellectuele verwerking van het materiaal te weinig toe. Er blijft behoefte aan een bredere en diepgaandere studie over de veranderingen in het militair onderwijs in de negentiende eeuw, die de relatie met de beroepspraktijk en de sociale context van de KMA niet schuwt. Het boek van Aalders heeft deze toekomstige auteur in ieder geval wel ruimhartig veel werk uit handen genomen.

S. Groenveld, M. Wintle, ed., *Under the sign of liberalism. Varieties of liberalism in past and present* (Britain and the Netherlands XII, Papers delivered to the twelfth Anglo-Dutch historical conference, Rotterdam 1994; Zutphen: Walburg pers, 1997, 158 biz., f49,50, ISBN 90 6011 990 8).

De tien artikelen die in deze bundel bijeengebracht zijn, vormen de schriftelijke neerslag van de twaalfde Anglo-Dutch historical conference die in 1994 in Rotterdam gehouden is. 'Liberalisme' keert als begrip in alle bijdragen terug maar behalve die thematische eenheid wordt de bundel inderdaad — zoals de titel suggereert — gekenmerkt door variëteit. Op elegante wijze weet de inleider, M. Wintle, enige samenhang te construeren. Hij duidt op thema's als gelijkheid, vrijheid, individualiteit en rationaliteit, maar geeft in één adem toe dat de betekenis van dergelijke aspecten van het liberalisme afhankelijk is van tijd en plaats. Indien de bundel een zwaartepunt heeft, ligt dit in het Nederland van de negentiende eeuw. Dat kan gezien de recente Nederlandse geschiedschrijving niet al te veel verbazing wekken, zeker niet als men bedenkt dat het aandeel der Lage Landen aan het boek wordt geleverd door auteurs als P. Blaas, S. Stuurman, H. te Velde en J. P. de Valk, die aan die historiografische opbloei hebben meegewerkt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de index laat zien dat de meest voorkomende historische figuur in de verschillende artikelen Johan Rudolf Thorbecke is. Opmerkelijk is dan weer wel dat F. L. van Holthoorn in zijn bijdrage stelt dat juist Thorbecke een *outsider* in de hoofdstroom van het Nederlandse liberalisme was. Hij zoekt voor zijn stelling steun bij Stuurman die in zijn bekende boek *Wacht op onze daden* geen apart hoofdstuk aan Thorbecke wijdt. Of de laatstgenoemde schrijver zo ver zou willen gaan, waag ik te betwijfelen. Bovendien dringt de vraag zich op welke dan de hoofdstroom van het Nederlandse liberalisme was. Atheïstisch was die in ieder geval niet, zoals De Valk in zijn bijdrage uitlegt. Hij roept zelfs op tot een 'religieuze geschiedenis van het Nederlandse liberalisme' als bijdrage aan een algemene cultuurgeschiedenis van ons land.

Ofschoon de opzet van de conferentie niet comparatief was, trachten enkele auteurs wel een aanzet tot historische vergelijkingen te maken. Wintle vat 'liberalisme' in zijn artikel zeer breed op en probeert de in het buitenland vaak geroemde tolerantie in Nederland te verklaren vanuit een 'liberale' traditie die teruggaat tot de tijd van de Republiek. Paradoxaal genoeg betekende de verzuiling een bevestiging van de tolerantie, ook al was het in negatieve zin, als 'living apart together', en bracht de ontzuiling van de jaren zestig ons een maatschappij die de aloude tolerantie deed culmineren in een — wederom in de ogen van de buitenstaander — ongekende permissiviteit. Stuurman traceert opvattingen over de productieve deugd in de geschriften van liberalen in vooral Nederland en Groot-Brittannië, en constateert opmerkelijke overeenkomsten. Geen Brits-Nederlandse maar toch een historische vergelijking is die van P. Bew in zijn stuk over het liberalisme in Engeland en Ierland ten tijde van Gladstone. Impliciet is de (contrast-)vergelijking in de bijdrage van M. Bentley over liberalisme en nationalisme in Engeland in de periode 1835-1935. Aangezien in Engeland — in tegenstelling tot het grootste deel van de wereld — het ontstaan van de natiestaat aan de opkomst van liberalisme voorafging, kent het Britse nationalisme een bijzonder verloop dat zich niet gemakkelijk laat inpassen in de dominante classificaties van Gellner en Hobsbawm, aldus Bentley. Hier was een explicietere vergelijking met Nederland wellicht op haar plaats geweest maar het is duidelijk dat — met de gebruikelijke uitzondering op de regel (hier Wintle) — Nederlanders zich sneller zullen laten verleiden tot een vergelijking met Engeland dan vice versa. De bundel wordt besloten door twee Angelsaksische bijdragen waarin de auteurs vrezen voor het verdwijnen van een historisch perspectief op het liberalisme in politiek en filosofie. De bundeling van deze bijdragen levert niet meer op dan de som der delen, maar beoogt dat, denk ik, ook niet. De